Ольга Лучук

Пантелеймон Куліш і Микола Лукаш: перехресні стежки перекладачів

Шекспірова драма «Троїл і Крессида» в контексті української культури

До 135-річчя з часу появи
першого українського перекладу
драми Вільяма Шекспіра
«Троїл і Крессида»

«Акта»

УДК 811.111:81'25.001.36[П.Куліш+М.Лукаш]

Лучук, Ольга. Пантелеймон Куліш і Микола Лукаш: перехресні стежки перекладачів. Шекспірова драма «Троїл і Крессида» в контексті української культури. Харків: Акта, 2018. 556 с.

У монографії проаналізовано доробок Пантелеймона Куліша й Миколи Лукаша як перекладачів Шекспіра, висвітлено типологічні паралелі між Кулішевим культурництвом і Лукашевою ідеєю пересотворення української літератури засобами художнього перекладу. Найбільшим твором, у якому текстуально переплелися шляхи українських перекладачів, була Шекспірова драма «Троїл і Крессида», на основі якої докладно досліджено лінґвальні та екстралінґвальні особливості перекладів із часовою дистанцією у понад сто років і продемонстровано перекладацькі стратегії Куліша й Лукаша.

Книжка містить різні додатки, серед яких текстологічно опрацьований і прокоментований текст Шекспірової драми «Троїл та Крессида» в українському перекладі Пантелеймона Куліша, котрий уперше вийшов друком ще 1882 року і давно вже став бібліографічним раритетом. Це його друга публікація.

Для літературознавців і перекладознавців, викладачів і студентів вишів, усіх, хто цікавиться українською літературою як інтеґральною частиною літератури світової.

ISBN 978-966-8917-23-3

© *Ольга Лучук*, текст монографії, 2018
© *Ольга Лучук*, текстологічне опрацювання і коментарі до драми Шекспіра «Троїл та Крессида» в перекладі Пантелеймона Куліша, 2018
© *«Акта»*, видання, 2018

ЗМІСТ

Передмова 7

Пролог. **Що спільного між Пантелеймоном Кулішем і Миколою Лукашем?** 15

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ, *шекспірознавчий*

«Троїл і Крессида» в контексті творчості Шекспіра 31

РОЗДІЛ ДРУГИЙ, *кулішезнавчий і лукашезнавчий*

Літературно-культурний контекст українських різночасових перекладів Шекспірової драми «Троїл і Крессида» 49

1. Шекспір у творчій спадщині Пантелеймона Куліша 53
2. Микола Лукаш та його Шекспіріана 78

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ, *перекладознавчий, теоретичний*

Часовий чинник і перекладна множинність 115

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ, *перекладознавчий, практичний*

Інтерпретація Шекспірового тексту в українських різночасових перекладах 135

1. Відтворення в перекладі лексико-фразеологічного рівня оригіналу 138
2. Семантико-стилістичні функції звертань у різномовних і різночасових текстах 165
3. Монолог Улісса про порядок та його трансформація у процесі перекладу 200
4. Версифікаційні параметри оригіналу та їх відтворення в різночасових перекладах 214

Епілог 233

Додатки

1 Лексико-семантичний контекст англійських фразеологізмів та їх українських інваріантів 241

2 Лексичне наповнення структурних моделей звертань у драматичному творі 267

3 Спорадична рима у білому вірші Шекспірової драми «Троїл і Крессида» та її збереження/незбереження в українських перекладах 285

4 Шекспірова драма «Троїл та Крессида» в перекладі Пантелеймона Куліша (Текстологічне опрацювання і коментарі *Ольги Лучук*) 291

Бібліографія 515

Покажчик імен і назв 537

Список рисунків, таблиць, діаграм та ілюстрацій, поданих у тексті монографії і в додатках

Рисунки:

1. Схема сюжетних ліній у Шекспіровій драмі «Троїл і Крессида» 46
2. Система форм звертань у Шекспіровій драмі «Троїл і Крессида» 166
3. Українські ситуативні відповідники англійської лексеми **lord(s)** 184
4. Українські ситуативні відповідники англійської лексеми **sir(s)** 184
5. Українські ситуативні відповідники англійської лексеми **prince(s)** 185
6. Українські ситуативні відповідники англійської лексеми **lady** 186
7. Графічне зображення опозиції *order* š *disorder* у Шекспіровій драмі «Троїл і Крессида» 204
8. Графічне зображення опозиції *order* š *disorder* в українських перекладах Шекспірової драми «Троїл і Крессида» 210

Таблиці:

1. Фразеологізми у Шекспіровій драмі «Троїл і Крессида» 142
2. Паремії у Шекспіровій драмі «Троїл і Крессида» та їх відтворення в українських перекладах 162
3. Частотність уживання традиційних форм увічливості в ролі звертань 172
4. Частотність уживання термінів спорідненості як самостійних звертань і в різних компонентних моделях 173
5. Частотність уживання власних імен у ролі самостійних звертань 180
6. Українські відповідники англійських звертань-лайок 194
7. Відтворення українською мовою імен богів у ролі звертань-вигуків 195
8. Українські відповідники абстрактних іменників у ролі непоширених звертань 197
9. Середня довжина слова в різних мовах 216
10. Дотримання еквілінеарності під час перекладу 218
11. Спорадична рима у білому вірші Шекспірової драми «Троїл і Крессида» 226
12. Морфологічна структура рими 228

[Таблиця б/н = Додаток 1]
Лексико-семантичний контекст англійських фразеологізмів
та їх українських інваріантів 244

[Таблиця б/н = Додаток 2]
Лексичне наповнення структурних моделей звертань
у драматичному творі 270

[Таблиця б/н = Додаток 3]
Спорадична рима у білому вірші
Шекспірової драми «Троїл і Крессида»
та її збереження/незбереження в українських перекладах 286

Діаграми:

1. Розподіл наголосів у п'ятистопному ямбі Шекспіра, Куліша й Лукаша 224

Ілюстрації:

1. Титульна сторінка першодруку першого тому
«Шекспирових Творів»..... 426
2. Переднє слово Пантелеймона Куліша
до першого тому «Шекспирових Творів»..... 468
3. Сторінка з переліком дійових осіб драми «Троїл та Крессида»
в першому томі «Шекспирових Творів» 472
4. Титульна сторінка другого тому «Шекспирових Творів»..... 474
5. Титульна сторінка п'ятого тому «Шекспирових Творів»..... 482
6. Порядок драм Шекспіра в перекладі українською мовою..... 490

Передмова

Наприкінці серпня 1996 року я була учасницею ІІІ Міжнародного конґресу україністів, який проходив у Харкові. На конґресі я виголосила доповідь «Микола Лукаш і Пантелеймон Куліш: перехресні стежки перекладачів». В основу доповіді покладено один фраґмент моєї кандидатської дисертації «Різночасовість перекладів одного твору як проблема перекладознавства (на матеріалі українських перекладів Шекспірової драми ‹Троїл і Крессида›)», що її, якраз два місяці перед тим (21 червня 1996), я захистила в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Отож, це був мій перший публічний виступ, сказати б, у новій якості. Пригадую собі той піднесений настрій, у якому перебувала під час цього наукового дійства.

Окрім того, харківський конґрес запам'ятався ще й тому, що на ньому мені пощастило на власні очі узріти живу легенду — Юрія Володимировича Шевельова. Через десятиліття, коли досліджувала архів іншого видатного україніста в Північній Америці — Юрія Остаповича Луцького, мені радісно й гірко (майже за Сапфо) було читати про перебіг подій під час конґресу в Харкові, як їх описував Шевельов у листах до Луцького. Радісно, бо я знову ніби повернулася в ті сонячні дні. Гірко, бо я й сама відчувала, що не все було тоді гаразд. Адже, всупереч очевидному, функціонери від україністики, дарма, що іменити історики й навіть директори академічних інститутів, вилучили доповідь Шевельова з пленарного засідання, на якому вона взагалі могла бути першою, і включили її в засідання мовознавчої секції "Українська мова: ґенеза та еволюція". Це я помітила ще тоді, під час конґресу, а згодом прочитала в листах Шевельова. Від себе додам, що хоча й нелегко було знайти ту авдиторію, в якій виступав Шевельов, але чимало учасників конґресу таки від-

найшли її. До того ж, не всі охочі змогли й поміститися в тій просторій-таки авдиторії.

Цей ніби мимовільний спогад вказує одночасно й на різні вектори моїх наукових зацікавлень. Повною мірою ця "різновекторність" була наявна в моїй першій науковій монографії «Діалогічна природа літератури» (2004). Ця книжка не писалась як монографія, це був цілісний збірник тематично пов'язаних між собою літературознавчих і перекладознавчих нарисів, що висвітлювали різні аспекти міжлітературної та міжкультурної комунікації. Зокрема, там можна було прочитати про переклади Миколи Зерова з англійської, про творчість Григорія Кочура в контексті української Шекспіріани, про «Венецького купця» в інтерпретації Івана Франка, про «Гамлета» у пристосуванні до гуцульського театру (цей адаптований переклад Гната Хоткевича понад 80 років пролежав у рукописі, перше ніж я здійснила його першопублікацію). Були оприлюднені також мої принагідні поетичні переклади (зокрема, з американського поета Ґреґорі Орра). Звісно, в «Діалогічній природі літератури» знайшли своє місце й основні публікації, пов'язані з темою дисертаційного дослідження, наприклад: «Європейський центр культурництва Пантелеймона Куліша», «Шекспір у контексті перекладацької діяльності П. Куліша і М. Лукаша», «Часовий фактор і проблема перекладної множинності в теорії художнього перекладу». Адже перед тим, у другій половині 1990-х, годі було й гадати про перетворення тексту дисертаційного дослідження на наукову монографію, бо тоді часи були надто сутужні.

А згодом мене захопили цілковито інші наукові й літературні проекти. Я почала досліджувати сприйняття української літератури в англомовному світі, причому в центрі моїх студій опинився актуальний літературний процес. Так постали дві мої білінґвальні антології, кожна обсягом понад 800 сторінок. Спершу було опубліковано «Сто років юності = A Hundred Years of Youth» (2000), двомовну українсько-англійську антологію української поезії XX ст., яка тоді-таки, на VIII Форумі видавців України, була визнана за найкращу книгу року в номінації "Елітарна книга". Опісля було видано

«В іншому світлі = In a Different Light» (2008), ще одну двомовну антологію, яка на цей раз охоплювала не тільки поезію, а й інші жанри літератури, до того ж усі подані в антології тексти мали своє сценічне втілення. Між цими двома антологіями були ще дві книжкові білінґви (знову ж таки українсько-англійські) — «Пейзажі пам'яті = Landscapes of Memory» Ліни Костенко (2002) й «Літаюча голова = The Flying Head and Other Poems» Віктора Неборака (2005).

Поминаю дрібніші сюжети, над якими, одначе, також доводилось, як мовили наші давні подвижники, денно й нощно труждатися. Як приклад, згадаю тільки працю над упорядкуванням бібліографічного покажчика «Чужомовне письменство на сторінках західноукраїнської періодики, 1914–1939» (2003).

А наступним чи, радше, паралельним з рецепцією української літератури в англомовному світі став проект дослідження епістолярної спадщини Юрія Луцького. Для цього я найперше опрацювала його архів, який під сучасну пору є інтеґральною частиною Архіву Торонтського університету (сам Луцький упродовж десятиліть був професором цього університету). Серед його кореспондентів були Юрій Лавріненко та Юрій Шевельов, Григорій Костюк та Іван Лисяк-Рудницький, Омелян Пріцак та Ігор Шевченко, Соломія Павличко й Оксана Забужко, а також багато-багато інших. Щоб охопити листування двобічно, мені випало працювати також і в інших архівах, зокрема в Едмонтоні та Нью-Йорку, Харкові й Києві. Багато кореспондентів надіслали мені листи Луцького зі своїх приватних архівів. Таким чином, було зібрано та упорядковано понад три тисячі листів, які у своїй сукупності становлять першорядне джерело для вивчення української інтелектуальної історії другої половини XX ст.

Хоча цей проект має назву "Юрій Луцький і сучасники: просопографія вченого крізь призму його епістолярію", проте він не зосереджений на одній персоналії, бо охоплює широке коло кореспондентів Луцького — літературознавців та мовознавців, письменників та істориків, політичних і громадських діячів. Проект триває з 2006 року, коли я вперше ді-

стала змогу працювати з архівними матеріалами в Торонто. Утім насправді він розпочався 1997 року, ще за життя Юрія Остаповича, коли я опублікувала статтю про нього як дослідника й популяризатора української літератури в англомовному світі. Багато років поспіль епістолярій Луцького видавали фраґментарно. Ситуація змінилася 2014 року, коли у видавництві «Акта» була започаткована серія «Colloquia Epistolaria» — з метою реалізувати цей широкомасштабний проект. Першою ластівкою в цій серії стала публікація листування між Юрієм Луцьким та Омеляном Пріцаком (2014). Другий том включає листування Луцького з поетами Нью-Йоркської групи — Богданом Рубчаком та Юрієм Тарнавським (2016). На черзі — листування з іншими кореспондентами, зокрема — з Юрієм Шевельовим.

А між тим мені випала нагода знову навернутися до своєї давнішої перекладознавчої праці, пов'язаної з Шекспіром, Пантелеймоном Кулішем і Миколою Лукашем. Отож, тепер я маю змогу поглянути по-новому на своє дисертаційне дослідження про різночасовість перекладів одного твору як перекладознавчу проблему. Звісно, за минулий час шекспірознавство, кулішезнавство й (особливо) лукашезнавство не стояли на місці, та й перекладознавство потрапило у круговерть нових теоретичних узагальнень. Нові посутні моменти, що мають стосунок до моєї теми, я взяла до уваги в цій науковій монографії. Тут треба нагадати, що моя «Різночасовість перекладів одного твору» була першою дисертацією, в якій досліджено один (шекспірівський) аспект багатогранної перекладацької творчості Миколи Лукаша. Також інші розділи дисертації, не тільки лукашезнавчий, а й кулішезнавчий та шекспірознавчий, мали піонерський характер, принаймні в контексті української філологічної науки.

Про цей момент можна було б і не згадувати, якби серед друзів-філологів не було таких, які нібито й не помічали моїх праць. Були й такі, котрі, жменями черпаючи інформацію з моїх студій, наприклад, про Куліша й Шекспіра, й гадки не мали чи то покликатися на них, чи то бодай зафіксувати їх у списках використаних джерел. Але таких я, слідом

за Маяковським, не хочу навіть вставити в книжку. Тут варто лише вказати, що на початку XXI ст. не було рясно публікацій щодо Кулішевої чи Лукашевої Шекспіріани, та й на драму «Троїл і Крессида» не надто зважали українські шекспірознавці. Якщо я випадково не догледіла цих публікацій і мені повідомлять про них шановні критики, буду вельми вдячна за такі вказівки.

Як перекладознавець, я схиляюся до перекладознавства з літературознавчим ухилом. Навіть більше, тепер я розглядаю перекладознавство (властиво, ту його галузь, що оперує текстами красного письменства) не як якусь виокремлену філологічну науку між мовознавством і літературознавством, а як науку, що має щонайближчий стосунок до літературної компаративістики. Окрім того, в моїх перекладознавчих студіях зазвичай домінує семіотичний підхід (щоправда, без вжитку ускладненої метамови Тартусько-Московської семіотичної школи, яка трансформувалася в Естонський фонд семіотичної спадщини). Тому-то перекладознавство для мене — це семіотика перекладу або "тотальний переклад", як концепційно окреслив цей феномен естонський дослідник Пеетер Тороп. Коли я працювала над дисертацією, його «Тотальный перевод» (Тарту, 1995) щойно вийшов у світ, але до України на той час іще не потрапив. Тепер ця класична праця існує навіть в українському перекладі («Тотальний переклад», Вінниця, 2015).

Про свої концепційні перегуки (не на рівні цитацій, а на рівні ідей) з основними постулатами «Тотального перекладу» я мала нагоду говорити з самим Пеетером Торопом, коли особисто познайомилася з цим видатним семіотиком і теоретиком перекладу під час Міжнародного семіотичного семінару "Текст як динамічний об'єкт", який відбувся на початку червня 2014 року в Яґеллонському університеті в Кракові, а згодом продовжила цю розмову в Тартуському університеті, коли брала участь у науковій конференції "Семіотика влади: насилля і автономність" (в рамках Сьомих Лотманівських днів у Талліннському університеті, на початку червня 2015 року).

Отож, художній переклад з погляду семіотики перекладу являє собою складну систему культурних знаків і кодів, що метафорично можна окреслити як "перехресні стежки". Саме тому моя монографія й має назву: «Пантелеймон Куліш і Микола Лукаш: перехресні стежки перекладачів». Це не стільки поширена парафраза до назви відомого Франкового роману «Перехресні стежки», скільки метафоричний код, ключем до якого слугує підназва: "Шекспірова драма «Троїл і Крессида» в контексті української культури". Таким чином, "перехресні стежки" тут щонайменше подвоєно, ба й потроєно. Окрім того, назва драми, яку я використовую у своїй студії — «Троїл і Крессида», є ніби контамінацією двох попередніх українських назв. У Куліша було: «Троїл та Крессида», а в Лукаша: «Троїл і Крессіда». Від Лукаша маємо власну назву головного героя (***Троїл***, за зразком старозавітних архангелів: ***Михаїл***, ***Гавриїл*** тощо) та єднальний сполучник, від Куліша — власну назву головної героїні (***Крессида***, тут кореневий звук ***и***, згідно з "правилом дев'ятки").

Назагал монографія відтворює структуру дисертаційного дослідження. Щоправда, в межах розділів і підрозділів матеріал частково перегруповано відповідно до нових опрацьованих джерел. Складовою частиною дисертації були й додатки. Їх відтворено і в монографії, адже ці додатки можна використати, наприклад, як матеріали до Фразеологічного словника української мови (Додаток 1), або до Словника синонімів української мови (Додаток 2), або до Словника українських рим (Додаток 3).

Проте найціннішим є Додаток 4. Тут відтворено Шекспірову драму «Троїл та Крессида» в українському перекладі Пантелеймона Куліша. Це друга публікація цього перекладу (й перша після першодруку 1882 року).

У читача може виникнути питання: якщо в додатку опубліковано переклад Куліша, то чому тут не відтворено цілісно й перекладу Лукаша? Річ у тім, що цей переклад — не такий бібліографічний раритет, як Кулішів. Первісно друкований у четвертому томі Першого повного видання творів Шекспіра в перекладах українською мовою (1986), Лукашів

переклад згодом був передрукований у збірнику комедій і трагікомедій Шекспіра в серії «Бібліотека світової літератури» (2008). Передруковувати цей текст утретє, на мою думку, було недоречно. Окрім того, у випадку з Лукашевим перекладом це був, на щастя, першодрук прижиттєвий, можна сказати, певною мірою авторизований.

Наприкінці передмови хочу висловити щиру подяку видавництву «Акта». Адже це «Акта» стала ініціатором цього видання і з розумінням терпляче чекала, поки я неквапом готувала свою монографічну студію. Отож, дякую за "мандрівку в молодість". Подаючи студію про перехресні стежки Пантелеймона Куліша й Миколи Лукаша, сподіваюся, що читачі зможуть по-новому глянути не тільки на їх перекладацький шекспірівський доробок, а й на саму Шекспірову драму «Троїл і Крессида». Адже з огляду на свій антимілітарний характер, ця жанрово доволі невизначена "похмура" драма Шекспіра наділена однією унікальною властивістю — щораз по-іншому актуалізуватися в нових історичних обставинах. Тому-то в нинішній ситуації можна, слідом за Шекспіром, дещо підправити давній афоризм: *atque inter arma non silent Musae.*

У Львові, 21 червня 2016